

El poblat dels camps d'urnes i ibèric de Vilars (Arbeca, les Garrigues)

IGNASI GARCÉS, EMILI JUNYENT

Amb el nom de Vilars es coneix una partida agrícola ubicada a l'angle nord-est del terme municipal de la vila d'Arbeca, confrontada a la comarca de l'Urgell; d'aquesta comparteix les característiques físiques, tals com la configuració plana del terreny i el regadiu procedent del Canal d'Urgell. El mateix nom serveix per designar dos jaciments: un establiment romà, probablement una vil·la, de la qual es va destruir la necròpolis, fet encara viu al record popular i, a uns tres-cents metres al sud, el poblat amb *facies* de camps d'urnes i ibèric que ens ocupa; la cota absoluta és de 300 m sobre el nivell del mar.

Ja d'entrada sorprèn la atipicitat del lloc en relació a la seva època: un terreny planer on l'única elevació sobre el paisatge la determina actualment la mateixa sedimentació, que en algun punt assoleix els 2,5 m per damunt dels camps circumdants; per sota d'ells es conserva quelcom més d'un metre.

La superfície arqueològica està en l'actualitat repartida entre unes quatre propietats, i el jaciment podria tenir una extensió de 60x60 m, de totes maneres només coneixem per ara i amb seguretat l'extrem meridional del recinte fortificat. Antigament, un rierol torrencial, avui una sèquia domesticada, l'Aixaragall, corria a pocs metres de la banda nord del poblat, per no desguassar enlloc, ja que es dispersa per la plana; despunten com a condicions molt serioses per a propiciar l'assentament d'una comunitat agrícola-ramadera estable els potents sòls al·luvials sota el jaciment i els terrenys immediats, afavorits per la presència d'un curs d'aigua, i freaticismes. La raresa d'aquesta ubicació ja aconsellaria per si mateixa els treballs arqueològics, però la nostra actuació ha estat motivada per altres circumstàncies.

Com hem dit, el solar es troba repartit en diferents mans. Entre el final de la dècada dels 60 i el principi de la dels 70, i independentment entre si,

es portaren a terme fortes anivellacions de terreny, que provocaren grans pèrdues patrimonials i la configuració de tres «marges-testimoni» entre elles. El fet no va transcendir aleshores, i quan un de nosaltres (E. J.) va entrar en contacte amb el jaciment, les destruccions s'havien consumat. Es va planificar una campanya d'excavacions per al 1975, que les circumstàncies –la conflictiva aparició de vestigis a la plaça Sant Joan de Lleida– impediren realitzar.

No va ésser fins el 1985 quan el Servei d'Arqueologia intervingué amb una excavació d'urgència,¹ que mostrà ben aviat part de la seqüència estratigràfica, però que va delimitar incorrectament el jaciment; aleshores donàrem per perdudes les zones de conreu entre els marges-testimoni, però després hem vist com, almenys en un terreny, es conserven. Moguts per l'estudi de l'estratigrafia i sense pretensions de caire patrimonial, prossegüirem els treballs en una segona campanya el 1986, al final de la qual, i en donar crèdit al testimoni oral dels propietaris i a les nostres observacions, descobrírem a flor de terra la part superior de la muralla. Aquest fet ens obligà, per tercera vegada, a canviar d'estratègia, i dedicàrem la campanya de 1987 a l'estudi exclusiu de les defenses que successivament sortiren a la llum: muralla, torre i camp *chevaux de frise* datables tots als camps d'urnes de l'edat del ferro. Les tres campanyes han tingut com a denominadors comuns el finançament total i el suport dels treballs per part del Servei d'Arqueologia, i la direcció científica per l'Estudi General de Lleida, amb la participació formativa d'estudiants i llicenciats de l'Estudi General i de la Universitat de Barcelona i, ocasionalment, s'han contractat peons. Vilars ha estat un jaciment gairebé desconegut en la bibliografia i, quan hi apareix, és en funció de la seva excavació (GARCÉS, premsa; JUNYENT 1986, 261; GARCÉS – JUNYENT, premsa).

En un futur immediat tenim previst un doble programa d'actuacions, per al bienni 1988-1989, que permetrà, confiem, una correcta pronunciació sobre el tema patrimonial. Per una banda es contemplen excavacions arqueològiques en una de les propietats afectades, per l'altra perseguim la delimitació global del recinte i el coneixement d'aspectes que l'excavació per si mateixa no pot afrontar, i que serà assumit per diversos especialistes.

Fins ara, la seqüència estratigràfica de Vilars la coneixem pels mencionats marges-testimoni, pels sondeigs al peu dels mateixos i les dades procedents de la zona excavada en un camp de conreu; és aquest un dels aspectes més importants que aporten les excavacions a Vilars, que il·luminen una zona allunyada del Segre, encara poc coneguda arqueològicament. Són quatre les fases per ara documentades, caracteritzades per remodelacions constructives, però que mantenen, de la primera a l'última, constants de continuïtat, com per exemple el límit del recinte i la disposició urbanes. La primera fase o Vilars I (650-550/525 aC) pertany a l'Horitzó dels camps

1. Gràcies a la gestió de l'arqueòleg Sr. Jordi Pérez i Conill, el Servei d'Arqueologia entrà en contacte amb el jaciment.

d'urnes del ferro. El segueix Vilars II (550/525-425/400) ja amb presència de ceràmiques a torn, dintre de l'Horitzó Ibèric Antic. Les dues darreres fases: Vilars III (425/400-350) i Vilars IV (350-300 aC) corresponen a l'Horitzó Ibèric Ple.

La fase Vilars IV la coneixem en un dels marges testimoni, una franja de prop de 60 m de llarg per 1,5 m d'ample de mitjana. En total hem posat al descobert quinze àmbits delimitats per murs sovint mutilats per les màquines excavadores; la tasca de reconstruir l'urbanisme esdevé complexa; però podem dir que a l'extrem meridional presenta habitacions amb parets est-oest i pisos de terra batuda, algun d'ells amb una capa prèvia de grava. Destaca una estança de més de 6 m de llarg que conservava un enllosat parcial i, al centre, una estructura cilíndrica de 90 cm de diàmetre, relacionable amb els molins de mà giratoris que s'hi han trobat; el tram central consta de quatre habitacions, tres d'elles amb porta identificada, que donen a un antic corredor, en aquesta fase tancat; el tram septentrional és format per bocins de tres habitacions, dues de les quals presenten enllosats parcials combinats amb pisos de terra batuda.

Es conserven les bases de les parets, que són de pedra de volum irregular amb reble abundós. Les ceràmiques de Vilars IV són bàsicament ceràmica a torn oxidada –plats, gerres, àmfores– ara llises, ara pintades amb bandes i cercles a compàs, ceràmiques locals facturades a mà, vasos àtics de vernís negre –grans pàteres, formes Lamb 22–, les decoracions de palmetes radials impreses permeten fixar bé la fase en la segona meitat del segle IV aC, i algunes ceràmiques grises a torn inspirades en el vernís negre, amb gran probabilitat forànies de l'àrea ilergeta.

Atès que Vilars IV és la darrera fase del «tell» que encara conservava per sobre restes de superficial, i valorant l'absència, per ara absoluta, de tot tipus de vernís negre no àtic, com també de material indígena propi del segle III, deduïm un abandonament sobre el 300 aC. I en aquest punt és simptomàtica l'absència de vasos reconstruïbles, a la qual s'afegeix la manca de nivells de cendres, indicis tots ells d'un abandó no violent, precedit potser d'una crisi gradual. Actualment les causes de l'abandonament se'ns escapen.

Vilars III conserva una superfície similar a Vilars IV, només guanyem, i no sempre, alguns decímetres d'amplitud. La reduïda trama urbana que coneixem presenta analogies amb la fase posterior, o petites diferències. Ara el corredor es troba en funcionament, i tal vegada fa funcions de carrer secundari. Entre els paraments de Vilars III predominen les bases de pedres planes, trabades amb fang. Es pot documentar la presència de toves, alguna recuperable. Menció especial mereix l'estança núm. 1, que conservava una estructura en fang singular, que aprofita una cantonada de l'habitació per a formar un quadrat d'un metre de costat. S'ha observat com les parets i l'estructura portaven arrebossats de fang allisat, sobre el qual s'aplicà un fi enguixat i es va procedir a dipositar una pintura negra, pròpia d'un sòcol. Per ara constitueix un fenomen aïllat a l'àrea ilergeta.

Les ceràmiques de Vilars III són pròpies de l'Horitzó Ibèric Ple. De les importacions destaquem una kylix de peu baix, tipus «delicatte class» (SPARKES - TALCOTT 1970, XIII,1 102-103, XIII,2 lám. 22. núm. 487; MALQUER *et alii* 1984, 40,6) gairebé sencera, trobada dintre de l'estructura singular de l'àmbit 1, i datable al darrer quart del segle vè. o bé primers anys de la quarta centúria, i tindria exemplars semblants a Empúries i Ullastret, entre d'altres (PICAZO, 1977, 62-63). El corredor o carrer proporcionà un peu de copa que ha permès ubicar en estratigrafia una kylix-shiphos de figures roges en propietat particular, i datable al primer terç de la quarta centúria, pròxim als cercles dels pintors de «phi» trobats a Arचना (TRIAS 1967, 402) i Cigarralejo (GARCÍA CANO, 1982, 98).

Vilars III tampoc presenta signes de destrucció violenta, i si la riquesa de les importacions i el millor acabat de les construccions no són pantalles als nostres ulls, hem de convenir que és la fase més opulenta del poblat.

La fase Vilars II és la pitjor coneguda. Aquesta afirmació, però, no es contradiu amb el fet que es conserva millor que Vilars III i IV i –en conseqüència, almenys potencialment– atresora més informació; la causa d'això és que el testimoni a la base s'eixampla fins a assolir uns 4 a 6 metres, mentre que el gruix mitjà arriba a uns 60-40 cm. Després de la campanya del 1987 encara no ha estat pròpiament objecte d'excavació i només s'ha documentat a la neteja del gran tall longitudinal. En aquest no s'aprecien estructures pròpies amb seguretat, però sí d'altres construïdes a la fase anterior i que continuen essent utilitzades; és el cas de la muralla, o almenys, del mur-parament interior i de les vivendes que hi recolzen. Possiblement l'observació pugui fer-se extensiva a l'organització general del poblat, és a dir, a la seva estructura urbana, sense que això s'oposi òbviament a l'existència de modificacions i estructures pròpies de la fase. És ociós en aquests moments intentar valorar observacions més intuïtives que documentades, però no se'ns oculta l'interès que aquests aspectes tindran per al coneixement de l'evolució de l'urbanisme de la primera edat del ferro fins a l'ibèrrisme ple ilerget.

Sense haver excavat, lògicament els materials són escassos, encara que significatius. Procedeixen de l'esmentada neteja que precedí al dibuix del tall i s'ha de tenir en compte que estan estratificats i que tipològicament són força indicatius. Per altra banda, una vegada identificats com a pertanyents a Vilars II, aquests materials permeten considerar homòlegs altres de troballa superficial. Es tracta de ceràmica modelada a mà i de ceràmica tornejada, de pastes oxidants amb decoració pintada a bandes i del tipus anomenat gris monocrom. Al darrer d'aquests tipus pertanyen uns fragments informes, un dels quals sembla correspondre al llavi d'un gerro de boca oberta, i dos a un plat de vora *a marli*; aquesta forma, que és ben coneguda al Rosselló i al Llenguadoc, i més rara a la Provença, entre les produccions arcaïques de la ceràmica gris monocroma (NICKELS - GENTY 1974, 25-27; NICKELS 1978, 248-267; NICKELS 1980, 155-162) ha estat recollida en l'estudi més complet i recent amb el núm. 4 (ARCELIN PRADE-

LLE 1980; 1984, 19-20), i amb anterioritat altres autors, Taffanel i Benoit, li havien assignat respectivament l'1 i el 12 de les seves tipologies (TAFFANEL 1972, 248-252; BENOIT 1965, 161-162 i 289). Al sud-est francès es data a segona meitat del segle VI i primera meitat del V aC (NICKELS - GENTY 1974, 55; NICKELS 1976, 111-113; 1978, 267 ARCELIN PRADELLE 1984, 143-146). Aquesta vaixela inclosa entre les anomenades «ceràmiques gregues d'Occident», constitueix un element preciós com a indicador de l'interès emporità per la Catalunya interior que el comerç colonial abasteix seguint l'eix fluvial del Llobregat (JUNYENT 1977, 180-182; 1981, 38); a les contrades més occidentals, on la tradició de coccio reductora no tindrà èxit, arriba esporàdicament des del final de la sisena centúria i així s'ha identificat a La Pedrera (Vallfogona de Balaguer - Tèrmens, La Noguera), o al Tossal de les Forques (Ivorra, La Segarra) i, estratificada a les darreries del segle VI aC, al Tossal del Molinet (El Poal, La Noguera) (JUNYENT 1982, 256-257; JUNYENT *et alii*, en premsa).

La cronologia de Vilars II queda establerta a partir d'aquestes dades i refermada pel fet de trobar-se pinçada entre les datacions de Vilars III (425/400-350) i Vilars I (650/625-550/525). Amb tota la seva provisionalitat, estimem que aquesta fase cal atribuir-la al segle V i potser a les acaballes de l'anterior. El seu coneixement a través de futures campanyes, haurà de resultar summament interessant per a caracteritzar els horitzonts ibèrics Antic i Ple al llarg d'un segle cinquè, per ara pèssimament conegut a la zona i, en general, al món ibèric.

Vilars I és la fase més antiga. Es troba per sota de la cota zero, entenent per tal el nivell actual del camp de conreu. Aparentment destruïda per l'arrasament del «tell», els anivellaments i els cultius, ens proporcionà, en el curs d'una prospecció realitzada l'octubre del 1986 i, posteriorment, a partir dels treballs del 1987, l'agradable sorpresa de comprovar que la planta del primer poblat, així com el recinte defensiu, es conservaven força bé. L'àrea oberta la campanya de l'any passat fou d'uns 120 m² i els resultats han estat certament espectaculars en abastar parcialment un barri d'habitatges, una muralla torrejada i una barrera de pedres clavades. Pel que es refereix al primer, l'excavació s'ha limitat a escassos metres quadrats de la part de darrera d'una sèrie de cases recolzades sobre la muralla —una mena de doble parament—, entre les quals se situa un farcit de pedres i terra, i que temps després se n'afegí un altre per l'exterior, assolint així els cinc metres d'amplada. Del mur interior arrenca una torre rectangular també massissada; el seu parament atalussat exterior li dona un aspecte enganyosament semicircular, si s'ha de jutjar per la part que sobresurt de la línia de muralla cap en fora. Quant a la barrera o camp de pedres clavades, es tracta d'un característic sistema defensiu a base de *chevaux de frise*, del qual ens ocuparem més endavant; només dir que les pedres sobresurten uns 40-60 cm i que estan disposades de dos en dos i a peu de muralla, sense que en aquests moments sapiguem l'amplada del camp.

L'ordre d'edificació d'aquestes construccions va ésser el següent: es co-

mença pel mur interior de la muralla i a partir d'ell les cases i la torre; després, el mur extern i el farciment –ambdós recolzant sobre la torre–, i el camp frisi; posteriorment la muralla fou reforçada per fora amb un altre mur. Totes aquestes construccions foren contemporànies, encara que no construïdes al mateix moment; així corresponen a Vilars I, que tingué una duració relativament llarga, pels volts d'uns cent anys; ara per ara, però, no podem establir el lapsus de temps transcorregut entre la construcció inicial del sistema defensiú i l'addició del reforç exterior.

La qüestió cronològica de la fase més antiga del jaciment, la tenim plantejada partint d'arguments de tres tipus: estratificació i materials, cotes i relacions estructurals i materials superficials però que s'hi poden adscriure tipològicament. L'estratificació, esplèndida, mostra com Vilars I s'associa exclusivament a ceràmica modelada a mà, pròpia dels camps d'urnes del ferro i caracteritzada per formes més o menys globulars, presència de peus, escassetat de llavis bisellats i decoració plàstica a base de cordons amb impressions, d'incisions directes al coll, així com per l'absència de decoració acanalada. La remarcable manca d'acanalats i torn ofereix uns *termini* tan suggestius com imprecisos. Tossal del Molinet (JUNYENT 1982, 256-257), Pedrera (GALLART - JUNYENT, en premsa) i Tossal de les Tenalles (Sidamon, Segrià) (GARCÉS - MARÍ, en premsa) semblen demostrar que els acanalats no arribaren a coexistir amb la difusió i l'ús massiu del torn a la Vall del Segre, encara que sí és possible que ho fessin amb les importacions fenícies i paleoibèriques meridionals, segons sembla desprendre's de les excavacions en curs a Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Segrià) (RODRÍGUEZ DUQUE 1981, 171-175; 1986, 127-134; JUNYENT *et alii*, en premsa). Aquest panorama correspon, al nostre entendre, a la segona meitat del segle VII i a la primera del VI aC, és a dir, abans que l'Horitzó Ibèric Antic es manifesti a les terres ilergetes (JUNYENT *et alii*, en premsa).

La proposta cronològica per a Vilars I 650/625-550/525 es veu reforçada per altres materials no estratificats recuperats superficialment. Sobre surt la troballa, en la neteja del tall longitudinal i per sota de Vilars II, d'una agulla de bronze de cap enrotllat. La datació d'aquestes peces no és massa precisa; semblen tenir el seu *fleurit* al bronze final III B (*facies* Mailhac I), però no és gens estranya la seva aparició en ambients propis de camps d'urnes tardans (RUÍZ ZAPATERO 1985, 942-945). Per la seva proximitat ens resulta particularment interessant l'exemplar aparegut a l'estrat VII de Pedrera associat a ceràmica acanalada i a un motlle de destal de taló amb anella (MALUQUER *et alii* 1960, 51-53), context que atribuïm a la primera meitat del segle VII aC (GALLART - JUNYENT, en premsa), és a dir, més antic que Vilars I però menys que la datació de ple segle VIII, defensada per Maluquer, Muñoz i Blasco i, més recentment, per Ruíz Zapatero.

En darrer lloc, el testimoni contigu permet valorar certes connexions estructurals, així com les cotes, a partir de la relació que s'estableix entre Vilars I i les fases sobreposades. El fet que Vilars III s'edifiqui un metre per sobre de Vilars I i que entre ambdues es dipositi la runa de Vilars II, que

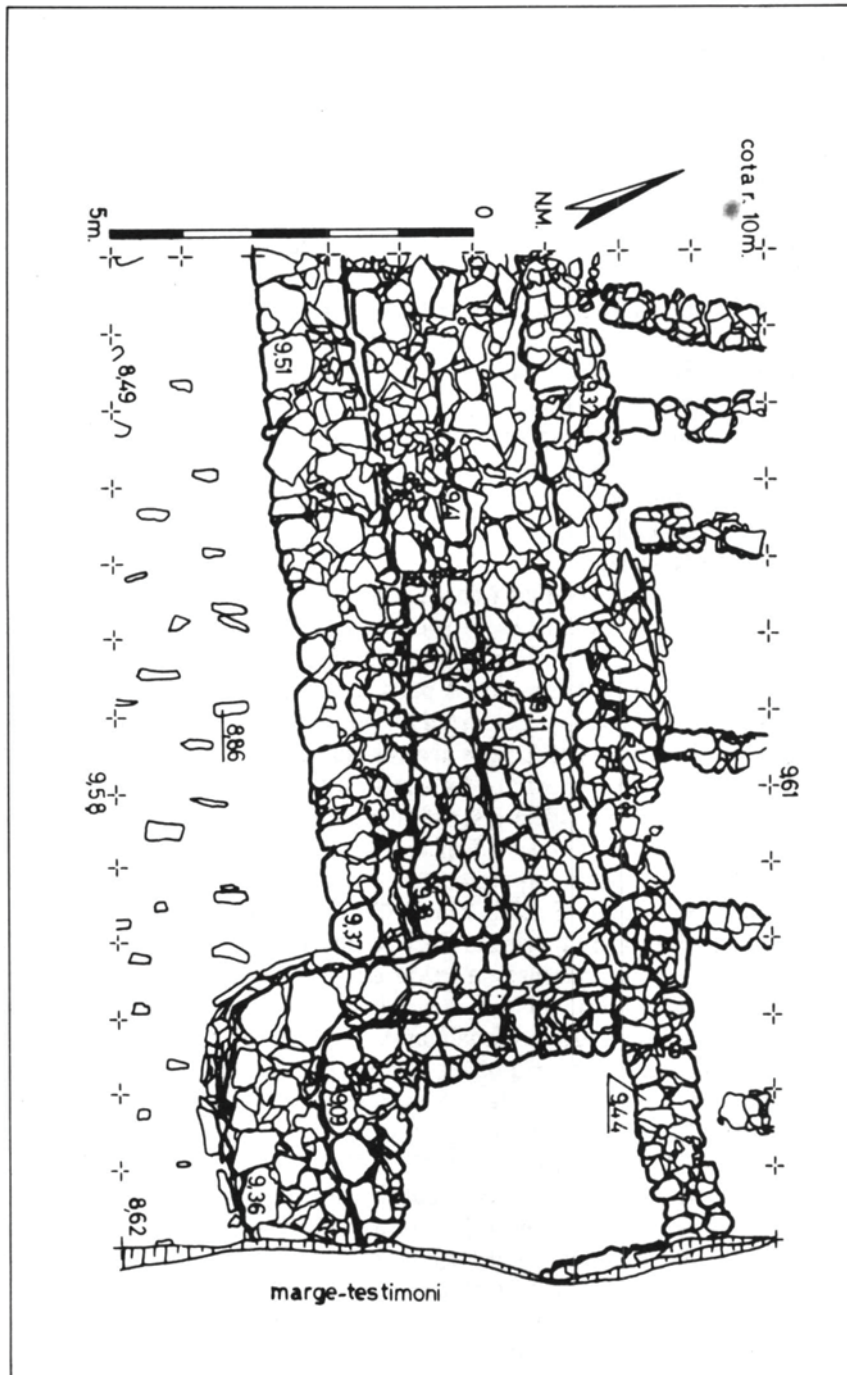

Fig. 1. - Planta de les estructures excavades els anys 1986-1987.

atribuïm a les darreries del VI i segle V aC, ve indirectament a refermar la datació que proposem per a la fase més antiga.

La profunda transformació experimentada pel paisatge que acollí els pobladors de Vilars I ens impedeix valorar actualment en profunditat trets que semblen força sorprenents. El Projecte Recerca Paral·lela 1988-1989 té objectius prioritaris en la geomorfologia, l'arqueologia del paisatge i la prospecció del recinte per mitjans no excavatoris, però avui ens hem de limitar a subratllar amb prudència alguns aspectes de l'observació superficial i directa: l'excepcionalitat d'un autèntic *hill-fort* i el seu emplaçament de planura, en una zona no mancada d'elevacions en un radi d'escassos quilòmetres, que els obligà a un considerable esforç per a convertir-lo en un fort inexpugnable; només la part nord comptaria amb la protecció addicional d'un barranc, l'Aixaragall.

L'impressionant sistema defensiu que construïren té en la barrera de pedres clavades un dels elements més singulars i mereix ésser tractada amb més atenció, ja que no en va està esplèndidament conservada i estratificada –pot, en conseqüència, ser datada amb precisió– i resulta que és la més antiga entre les conegudes i l'única documentada a la Vall de l'Ebre. Aquestes particulars característiques i condicions de conservació i sedimentació ens fan creure que l'estudi de la fortificació de Vilars I ha de reportar dades significatives respecte a la filiació cultural dels *chevaux de frise* i també de les restants estructures defensives. A partir dels treballs de Harbison (HARBISON 1968a; 1968b; 1971), descartada la hipòtesi de filiació hispana i difusió marítima (HOGG 1957, 32) s'accepta que el seu origen es troba a les estacades de fusta dels *hills-forts* del Hallstatt C centroeuropeu de la setena centúria. La seva difusió degué ser d'est a oest i a mesura que s'estenien cap a Irlanda, Escòcia, Gal·les i Espanya la pedra substituïa la fusta. Així a França, a meitat de camí, apareixen els dos tipus, Le Fou de Verdun (Lavault-de-Frétoy, Nièvre) i Pech Maho (Sigean, Aude) (HARBISON 1971, 214-215); a la Península Ibèrica arriben ja imposada la pedra, arrenen primer a la serra soriana i, després, a través del sistema central, guanyen l'occident de la Meseta i, finalment, zones del nord-oest, mentre que Castilviejo de Gúijosa (Sigüenza, Guadalajara) i El Raso (Candelera, Àvila) apareixen com els més meridionals dels grups oriental i occidental, respectivament (HARBISON 1968a, 146-147; 1971, 218-219; ESPARZA 1980, 80-82; 1983, 109-111; ROMERO CARNICERO 1984b 40-41; 1985, 96-97; MARTÍN VALLS 1985; 110; BELÉN *et alii* 1978, 63-67).

L'aparició de les estacades centroeuropees representaria la reacció davant els moviments traco-cimeris i, la importància naixent de la cavalleria pels volts del 700 aC (HARBISON 1968a, 146; 1971, 200-221) i la seva difusió per l'Europa occidental resultaria de l'expansió dels camps d'urnes o, fins i tot, d'incursions de grups de genets, com els que s'ha volgut identificar en certs elements aïllats de panòpia i arnès en diferents punts de la península i, en concret, en la cultura del Duero (SCHULE 1969). Sembla haver-hi acord en reconèixer, per a les pedres clavades més antigues, una

filiació indoeuropea o hallstàtica (RUÍZ ZAPATERO 1977, 90; BELÉN *et alii* 1978, 67; ESPARZA 1980, 80-82) i un context definit com a propi dels camps d'urnes tardans del ferro (ROMERO CARNICERO 1984a, 84-85; 1984b, 58 i 63). Lògicament l'adopció d'aquest sistema defensiu va anar lligada a la d'altres elements d'arquitectura militar com les torres i les muralles amb armadura de fusta (HARBISON 1971, 218-219; ESPARZA 1982, 398-404). Ací, però es trenca la unanimitat, ja que com és en el cas de les torres, s'accepten datacions en excés modernes –dintre del segle VI aC, com a màxim– (RUÍZ ZAPATERO 1977, 90) o es proposa una filiació mediterrània (SAVORY 1975, 81-82).

Com ja hem dit en una altra ocasió, aquest senzill esquema difusionista té el seu correlat cronològic, els camps frisis més antics són els centreeuropeus i, a la Península Ibèrica, són més recents com més occidental i cap al nord-est, i fins i tot evolutius perquè s'incorporen a sistemes defensius cada cop més complexos com més a l'oest es troba el «castro» que protegeixen (GARCÉS - JUNYENT, en premsa). La coherència interna de la proposta de Harbison no s'adiu amb la feblesa del registre arqueològic. Per una banda, la qüestió cronològica segueix essent tan obscura com fa vint anys (HARBISON 1968,² 142-143) i sols argumentacions indirectes, extrapolacions i preteses associacions a materials superficials aguanten les datacions dels camps frisis (GARCÉS - JUNYENT, en premsa); per l'altra, la pobresa d'exemplars francesos i centreeuropeus (HARBISON 1968a, 147; 1971) i l'absència a la Vall de l'Ebre (ESPARZA 1980, 77; ROMERO CARNICERO 1985, 96) redueixen a quasi un exercici d'imaginació l'intent de reconstruir el camí de la seva difusió vers la muntanya soriana, on, per arrodonir-ho tenen una datació imprecisa, però més alta que aquells.

En una primera lectura, Vilars I ve a remeiar aquesta situació: és una comunitat de camps d'urnes del ferro la que, durant la segona meitat del segle VII aC i no lluny de la Vall del Segre, abasteix un recinte fortificat amb torres rectangulars i barrera de pedres clavades, com a defensa contra la cavalleria i l'infanteria enemiges. El cavall, segons es desprèn del tall estratigràfic realitzat a Pedrera l'any 1979 (GALLART - JUNYENT, en premsa), absent al bronze recent, hauria estat introduït com a montura pels camps d'urnes i afermada la seva presència amb el pas dels segles –com també prova el famós enterrament on apareixen restes òssies i els arnesos de dos èquids–, fins arribar a constituir l'arma principal de les tropes ilergetes. Ara bé, agermanades en l'origen, pedres clavades i cavalleria no semblen haver tingut vides paral·leles i, desaparegudes les raons que justificaren la fortificació del poblat, en plena època ibèrica, el camp frisi ja era a l'oblit i colgat de terra.

Com tota recerca que comença, Vilars I planteja més interrogants que respostes i és prematur intentar de resoldre les qüestions que hem presentat i altres que ni hem gosat fer-ho i que es deriven de la seva excepcional soledat en el context arqueològic de la Catalunya de ponent.

BIBLIOGRAFIA

- ARCELIN PRADELLE, C (1978): «Recherches sur la céramique grise monochrome en Provence», a *Les Céramiques de la Grèce de l'Est, et leur diffusion en Occident*. Actes du Col. Inter. Naples. 1976, pp. 243-247.
- ARCELIN PRADELLE, C (1984): *La céramique grise monochrome en Provence*. Supplément núm. 10 de *Revue Archéologique de Narbonnaise*. Paris.
- BELÉN *et alii*; BELÉN, M.; BALBÍN, R. y FERNÁNDEZ MIRANDA, M. (1978): «Castilviejo de Guijosa (Sigüenza)», a *Wad-al-Hayara*, núm. 5, pp. 63-87. Guadalajara.
- BENOIT (1965): *Recherches sur l'hellénisation du Midi de la Gaule*. Publications des Annales de la Faculté de Lletres, núm. 43. Aix-en-Provence.
- ESPARZA, A. (1980): «Nuevos castros con piedras hincadas en el borde occidental de la Meseta», a *Actas do Seminario de Arqueologia do Noroeste Peninsular, Guimaraes 1979*, vol. II, pp. 71-86.
- ESPARZA, A. (1982): *Reflexiones sobre el castro de Monte Bernorio (Palencia)*. Publicaciones de la Institución «Tello Téllez de Meneses», núm. 47, pp. 395-408.
- ESPARZA, A. (1983): «Sobre el límite oriental de la Cultura Castreña», a *II Seminario de Arqueología del Noroeste, Santiago de Compostela 1980*, pp. 104-119. Madrid.
- GALLART, J.; JUNYENT, E. (en premsa): *Un nou tall estratigràfic a La Padraera, Vallfogona de Balaguer - Termens, La Noguera, Lleida*.
- GARCÉS, I. (en premsa): *Avanç de les excavacions al poblat ibèric Els Vilars d'Arbeca*, Generalitat de Catalunya.
- GARCÉS, I.; JUNYENT, E. (en premsa): «El poblado fortificado de los Campos de Urnas Tardíos en Els Vilars, Arbeca. Lleida», a *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, Castelló de la Plana, desembre 1987.
- GARCÉS, I.; MARÍ, Ll. (en premsa): «Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)», en *Recerques de Ponent*.
- GARCÍA CANO, J. M. (1982): *Cerámicas griegas de la región de Murcia*, Murcia.
- HARBISON, P. (1968a): «Castros with chevaux-de-frise in Spain and Portugal», a *Madriider Mitteilungen*, núm. 9, pp. 116-147. Madrid.
- HARBISON, P. (1968b): «Castros with "pedras ficadas" in Tràs-os-Montes», a *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, núm. 20, pp. 385-389.
- HARBISON, P. (1971): «Wooden and Stone Chevaux-de-Frise in Central and Wester Europe», a *Proceedings of the Prehistoric Society*, núm. XXXVII, pp. 195-225.
- HOGG, A. H. A. (1957): «Four Spanish Hill-Forts», a *Antiquity*, núm. XXXI, pp. 25-32.
- JUNYENT, E. (1977): «Problemática general de la iberización en la Cataluña interior», a *SIOMI*, pp. 177-185. Barcelona.

- JUNYENT, E. (1981): «Empòrion i la iberització de Catalunya», a *L'Avenç*, núm. 38, pp. 36-41. Barcelona.
- JUNYENT, E. (1982): «Tossal del Molinet (El Poal)», a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, pp. 256-257. Barcelona.
- JUNYENT *et alii*; JUNYENT, E.; PASCAL, P.; RIBES, J. y SERRA, D. (en premsa): *Las primeras cerámicas torneadas en el Valle del Segre*.
- MALUQUER *et alii*; MALUQUER DE MOTES, J.; MUÑOZ, A. M. y BLASCO, F. (1960): *Cata estratigráfica en el poblado de la Pedrera en Vallfogona de Balaguer, Lérida*. Universidad de Barcelona.
- MALUQUER *et alii*; MALUQUER DE MOTES, J.; PICAZO, M. et MARTÍN, A. (1984): *Corpus Vasorum Antiquorum. Musée Monographique d'Ullastret. Fascicule I*. Barcelona.
- MARTÍN VALLS, R. (1985): «Segunda Edad del Hierro», a VALDEON, J. (Dir.) *Historia de Castilla y León. I, La Prehistoria del Valle del Duero*, pp. 104-131. Ed. Ámbito, Valladolid.
- NICKELS, A.; GENTY, P. (1974): «Una fosse à offrandes du VIe s. avant notre ère a la Monédière, Bessan (Hérault)», a *Revue Archéologique de Narbonnaise*, VII, pp. 25-37.
- NICKELS, A. (1976): «Les maisons à abside de l'époque grecque archaïque de la Monédière à Bessan, (Hérault)», a *Gallia*, 1976, 1, pp. 95-128.
- NICKELS, A. (1978): «Contribution à l'Étude de la céramique grise archaïque Languadoc et Roussillon», a *Col. Inter. de Naples*, pp. 248-267.
- NICKELS, A. (1980): «Les plats à marli en céramique grise monochrome de type Roussillonnais», a *Ruscino. Supplément n. 7, Revue Archéologique de Narbonnaise*, pp. 155-162. Paris.
- PICAZO, M. (1977): *Las cerámicas áticas de Ullastret*. Universidad de Barcelona. Publicaciones Eventuales del I.A.P., núm. 28.
- RODRÍGUEZ DUQUE, J. I. (1981): «El jaciment "La Serra del Calvari" a La Granja d'Escarp (Lleida)», a *Informació Arqueològica*, núm. 36-37, maig-desembre, pp. 171-175. Barcelona.
- RODRÍGUEZ DUQUE, J. I. (1986): «La Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'Edat del Ferro al Baix Segre», en 6e. *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1984*, pp. 127-134. Puigcerdà.
- ROMERO CARNICERO, F. (1984a): «La Edad del Hierro en la provincia de Soria. Estado de la cuestión», a *Actas 1er. Symposium de Arqueología Soriana, 1982*, pp. 51-121. Soria.
- ROMERO CARNICERO, F. (1984b): «La Edad del Hierro en la serranía soriana: los castros», a *B.S.A.A.*, núm. L, pp. 27-67. Valladolid.
- ROMERO CARNICERO, F. (1985): «La Primera Edad del Hierro», en VALDEON, J. (Dir.): *Historia de Castilla y León, I, La Prehistoria del Valle del Duero*, pp. 82-103. Ed. Ámbito. Valladolid.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1977): «Fortificaciones en el castro hallstático de Valdeavellano (Soria)», a *Celtiberia*, núm. 53, pp. 83-92. Soria.

- RUÍZ ZAPATERO, G. (1985): *Los Campos de Urnas del N.E. de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid.
- SAVORY, H. N. (1975): «Algunas influencias del Mediterráneo Occidental en la temprana Edad del Hierro de Gales», en *C.P.A.C.*, núm. 2, pp. 81-86. Castellón de la Plana.
- SCHULE, W. (1969): *Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel*. *Madri-der Forschungen* 3. Berlin.
- SPARKES, B.; TALCOTT, L. (1970): *The Athenian Agora*. Princenton, New Jersey.
- TAFFANEL, O. et J. (1972): «Les poteires grises du Cayla II à Mailhac (Aude), a *Omaggio a Fernand Benoit*, vol. I, pp. 191-199, Bordighera.
- TRÍAS, G. (1967): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*. Valencia.